

HANKOVSKY TAMÁS

„A képzelet morálja”

Pilinszky János esztétikájának egyik alapfogalmáról

1969-ben született Budapesten. Tanulmányait Szegeden és Bonnban végezte, jelenleg a PPKE Bölcsészettudományi Karán és a Szegedi Hittudományi Főiskolán tanít.

¹Schütz Antal: *Katholikus hittan középfokú iskolák számára*. SZIT, Budapest, 1929, 38., 39.

²Schütz A.: *Dogmatika. A katolikus hitigazságok rendszere*. 1. költ. SZIT, Budapest, [1922] 330.

³Schütz: *Katholikus hittan...* 14.

⁴Schütz: *Dogmatika* 356.

⁵A „teremtő képzelet” sorsa korunkban. In: *Pilinszky János összegyűjtött művei. Versek*. Osiris–Századvég, Budapest, 1995. (Továbbiakban: *Versek*) 78.

⁶Uo. Vö. *Pilinszky János összegyűjtött művei. Széppróza*. Századvég, Budapest, 1993. (Továbbiakban: *Széppróza*) 157.

⁷Vö. A „teremtő képzelet” sorsa korunkban. In: *Versek* 77–78.

⁸l. m. 78.

⁹*Beszélgetések Sheryl Suttonnal*. In: *Széppróza* 157.

¹⁰A kétféle közhelyről. In: *Pilinszky János össze-*

Pilinszky János felnőtt fejjel sem felejtette el, és írásában olykor emlékezetből idézte is a katekizmus gyermekként megtanult tételét, amely szerint az ember bűnbeesésének kettős következménye, hogy „értelme elhomályosult, és akarata rosszra hajló lett”. A korabeli teológiai munkák és hittankönyvek magából a Bibliából igazolták, hogy Ádám a bűnbeesés előtt „kiváló bölcsességgel ékeskedett”, hiszen „mindjárt észrevette, hogy az állatokat fajokba lehet osztani,” a bűnbeesés után viszont értelmetlenül cselekedett, amikor bujkálni kezdett, „mintha Isten elől el lehetne rejtőzni”.¹ Ezeknek a megállapításoknak a célja azonban nem annyira a szentírási anyaggal való számvetés volt, mint inkább annak a hanyatlásának az érzékeltetése, amely az ember istenképiségében a bűn következtében végbement. A Biblia szerint ugyanis „Isten az embert a maga képmására, Isten képmására teremtette” (Ter 1,27). Ezt a tanúságot a teológiában úgy értelmezték, hogy mivel „Isten faji mivolta a szellemiség, azért nem férhet kétség hozzá, hogy az ember Isten-képisége a szellemiségben van”.² A szellem meghatározása viszont „testnélküli gondolkodó és akaró lény”³ volt. Amikor tehát a teológia az értelemnek és az akaratnak a bűn következtében való meggyöngyüléséről beszélt, akkor ezzel azt akarta kifejezni, hogy az ember istenképősége csorbát szenvedett. Többé már nem abban az állapotban él, amelyben rendeltetése szerint élnie kellene, és amelyben Isten akaratából valaha élt is. „De azért az Isten képmása nem törött teljesen össze az emberben. Hiszen a bűn után is megmaradt értelme és akarata, mely már most ügyel-bajjal ugyan, de mégis meg tudta találni az Isten útjait.”⁴

A skolasztikus teológia logikai felosztásokon és metafizikai elveken alapuló, szentírási szövegekkel körülbástyázott elképzelése az ember rendeltetéséről, bűnbeeséséről és jelenlegi helyzetéről — úgy tűnik — nem volt mindenben alkalmas arra, hogy kifejezze Pilinszky János művészi léttapasztalatában és alkotói gyakorlatában gyökerező ember-, világ- és istenképét. A költő ugyanis az ember alapvető nembeli sajátosságai közé az értelem és az akarat mellé a képzeletet is felvette — de ezt is a bűn által lefokozott állapotban: „Bűnbeesésünkkel, úgy vélem, nemcsak értelmünk homályosult el, nemcsak akaratunk vált hajlamossá a rosszra, de képzeletünk is bűnbeesett.”⁵ A képzelettel történtek következménye pedig nemcsak az, hogy az ember távolabb került az isteni tökéletességtől, hanem az is, hogy maga a világ is szegényebb lett. Pilinszky ugyanis azon a véleményen van, hogy

gyűjtött művei. *Tanulmányok, esszék, cikkek II.* Századvég, Budapest, 1993. (Továbbiakban: TEC II.) 120.; *Vallomás és dokumentum.* In: TEC II. 138.

¹¹Beszélgetések Sheryl Suttonnal. In: Széppróza 157.

¹²Karl Rahner – Herbert Vorgrimler: *Teológiai kószótár.* SZIT, Budapest, 1980, 194.

¹³Vö. Versek 78.; TEC II. 170.

¹⁴A „teremtő képzelet” sorsa korunkban. In: Versek 78.

¹⁵Ezzel a megkülönböztetéssel Pilinszky nemcsak költőtársaitól távolodik el, hanem a képzeletet mindenestül elutasító Simone Weil-től is. Weil szerint ugyanis a „képzelet folyton azon munkálkodik, hogy betömjön minden repedést, amelyen átszivároghatna a kegyelem”. (Simone Weil: *Jegyzetfüzet II.* (Ford. Bárdos L. és Jelenits I.) [Budapest], Új Mandátum, [1994], 16.) A képzelet tehát az az eszköz, amelyet az ember önmaga és Isten közé helyez, hogy megvédhesse magát az ő szeretetétől. Ezért vonja le a következtetést: „Ami bennünk Sától származik, az a képzelet.” (Weil: *Jegyzetfüzet II.* 37.)

a teremtés nem fejeződött be az idők kezdetén, hiszen Isten az emberekre is számított benne: „a végső kiteljesítés (...) eleve és eredendően képzeletünkre volt bízva”.⁶

A bűnbeesés megzavarta Isten és az ember teremtő együttműködését. Amennyire Pilinszky utalásaiból meg lehet állapítani, a képzelet feladata soha nem az volt, és ma sem az volna, hogy új dolgokat hozzon létre, vagy hogy ilyenek létrehozásához Isten mintegy eszközül használhassa, hanem az, hogy az egyébként is létező dolgoknak egyfajta realitást adjon. A teremtés ilyen értelemben vett beteljesítését szellemi természetűnek kell gondolni,⁷ valami olyan többlet hozzáadásának, amely a dolgok fizikai szintjén mit sem változtatva egy másik minőséget kölcsönöz azoknak. A képzelet hozzájárulása nélkül a világ „a pusztaság exisztálás irrealitásának”⁸ állapotában, a tények⁹ szintjén létezik, nem pedig a realitás, a valóság formájában. A tények Pilinszky szemében a valóságnak valamiképpen korlátozott, redukált formái, pusztaság vetületei — mintha egy dimenzió hiányozna belőlük a valóság teljességéhez képest. Ehhez a gondolathoz kapcsolódik a Pilinszky által újra és újra Rilkének tulajdonított mondat: „Rettenetes, hogy a tényektől sose tudhatjuk meg a valóságot.”¹⁰

A bűnbeeséssel az ember Istentől kapott képességei csorbát szenvedtek, így alakult ki az a „rettenetes” szituáció, hogy a tények eltakarják előlünk a valóságot, sőt még önnön valóságukat is. Nem az történt, hogy teljesen elvesztettük a képzeletet, amely arra lett volna hivatott, hogy a teremtés munkáját folytatva a világ dolgait a maguk teljességébe emelje, hanem pusztán annyi, hogy ez a képességünk is meggyengült. Ám Pilinszky szerint ahogyan (Isten kegyelméből) a rosszra hajló akarat is képes arra, hogy teljesítse Isten parancsait, vagy ahogyan (a Szentlélek vezetésével) az elhomályosult értelem is felismerheti Isten gondolatait, ugyanúgy a meggyengült képzelet is „üggel-bajjal ugyan, de mégis” képes arra, hogy helyreállítsa a világ realitását. Ehhez azonban az isteni együttműködés mellett „képzeletünk unos-untalan munkájára”¹¹ van szükség, mintegy analógiájaként annak, hogy a Paradicsomból kiűzetett ember „arca verejtékével” eszi a kenyérét (Ter 3,19).

Pilinszky elmélete a bűnbeesett képzeletről éppúgy az etiológia egyik fajtája, mint a Biblia beszámolója a Paradicsomból való kiűzetésről. Az etiológia egy „olyan korábbi történés megjelölése, amely oka valamilyen, az ember létszférájában tapasztalt állapotnak vagy eseménynek”.¹² Ahogyan a bibliai szerző a bűnnek és bajjal teli világ megértéséhez azt mondja el, mi mindennek kellett történnie valaha ahhoz, hogy a dolgok most úgy legyenek, ahogyan ténylegesen vannak, Pilinszky is saját esztétikai tapasztalatához, alkotás közben nyert felismeréseihez vagy mások művészi hitvallásaihoz keres olyan értelmezési keretet, amelyből ezek képszerűen és a vallásos világlátáshoz híven ma-

Talán a Weillel való nyílt konfrontációt elkerülendő adja vissza Pilinszky ugyanezt a mondatot a „képzeltetés” szóval. „Az, ami bennünk a sátáni eredetű: az a képzeltetésünk.” (Simone Weil: *Kegyelem és nehézkedés*. In: S. W.: *Kegyelem és nehézkedés*. Pilinszky János fordításai. Vigilia, Budapest, 1994, 59–119.; 105.) Ez az eljárás tudatos lehetett, hiszen az előző mondatot ő is a „képzeltetés” szóval fordította — igaz, itt is enyhébb megfogalmazást választott: Pilinszky megoldásában a képzeltetés csak *potenciálisan* rossz. „A képzeltetés állandóan kész arra, hogy minden rést, amit a kegyelem üt, azonnal betömjön.” (S. W.: *Kegyelem és nehézkedés* 113.) Vö. „A képzeltetés elmentéje a képzeltetésnek, akár a megtestesülés a testiségnek.” (*Beszólgetések Sheryl Suttonnal*. In: Széppróza 170.)¹⁶Vö. TEC II. 170.¹⁷Vö. Széppróza 170.¹⁸A „teremtő képzeltetés” sorsa *korunkban*. In: Versek 78.¹⁹DS 3008. In: Fila Béla – Jug László (szerk.): *Az egyházi tanítóhivatal megnyilatkozásai*. Örök-mécs, Kisternye – Budapest, 1997, 530.²⁰Egy lírikus naplójából.

gyarázhatók. Az értelmezésre szoruló jelenség pedig az, hogy a művészetben, vagy legalábbis egyes kiemelkedő alkotások esetében, az emberi képzelet teljesítménye olyannyira felülmúlja a képzelet köznapi használatát, hogy hajlamosak vagyunk akár két *különböző* képességről beszélni.

Pilinszky úgy látta, hogy Baudelaire és Eliot éppen ezt tette, amikor megkülönböztette egymástól a fantáziát és a képzeletet.¹³ Ám miután a „teremtő képzelet” sorsáról szóló írásában felidézti a baudelaire-i megkülönböztetést, nyomban szembe is helyezkedik azzal. Amit Baudelaire még két egymástól függetlenül, sőt más-más közegben működő képességnek lát, abból Pilinszky két képesség két különböző használatát lesz. Ráadásul a fantázia és a képzelet nála nem irányultságát, intenzitását vagy „anyagát” tekintve különbözik egymástól, hanem morális szempontból, mégpedig egy olyan morál szempontjából, amelynek alapja az Istenhez való hűség vagy hűtlenség kérdése. Pilinszky a fantáziát a bűnbeesés nyomait magán viselő, eltévelyedett képzelettel azonosítja: „a fantázia a képzelet bocsánatos bűne, örök gyermekbetegsége”.¹⁴ Az „egészséges” képzelet viszont hűséges és „odaadó”.¹⁵ A költő nem mondja ki, hogy kinek szól ez az odaadás, de a kontextusból ez is világos, hiszen amikor a képzelet nem tér el igazi rendeltetésétől, akkor az *isteni* teremtésben kap szerepet. A „teremtő képzelet” tevékenysége azonban alapvetően különbözik Isten teremtésétől, amely abszolút szabad, és oka, valamint energiaforrása Isten bensőjében rejlik. Pilinszky ezt a különbséget úgy érzékelteti, hogy az emberi képzelet teljesítményét „passzív teremtésnek” nevezi. Azért passzív ez a teremtés, mert elve az odaadás, az engedelmisség. Ám csak annyiban passzív, amennyiben egy szorgalmasan dolgozó asszisztens passzívna mondható. A teremtő képzelet feladata nem a kezdeményezés, még kevésbé az autonóm építkezés, hanem szüntelenül alá kell rendelnie magát az isteni iniciatívának, sőt isteni vezetés nélkül egyáltalán nem is teremthetne.

A költő természetesen nem az emberi képességek átfogó teológiáját kívánja létrehozni, hanem magyarázatot próbál adni a művészetrel kapcsolatos alkotói és befogadói tapasztalataira, vagyis arra, hogy a művészet — legalábbis csúcsteljesítményeiben — a szó szoros értelemben teremtés, mert valami olyasmit hoz létre, ami addig nem létezett.¹⁶ Ez az alapélmény a keresztény teremtéstanal, a bűnbeesésről szóló bibliai elbeszélés teológiai interpretációival és a képzeletnek a művészetben betöltött nyilvánvaló szerepével szembeesítve egy olyan koncepció keretében volt számára feldolgozható, amelyben a művészet nem más, mint a bűnön felülemelkedő képzeletnek az isteni teremtésben való részese. Ám mivel az ember életében a képzelet működésének nem a művészet az egyetlen területe, Pilinszky nem állíthatja, hogy a művészet volna az egyetlen lehetőség az

(1970) In: TEC II. 170.
²¹Pilinszky ihletfelfogásáról talán a következő Bachról szóló idézet tanúskodik a legjobban: „Ihletére fülelt, betűről betűre. Minden szava engedelmesség, mégse automatizmus; hisz épp nem ösztöneit követte szolgálai, hanem mindig mögöttük fülelt. Épp ösztönei mögött jutott el az eliziumi mezőkre. S itt érte az engedelmesség meglepő jutalma. (...) Igen, Bach éppoly jó vezetőnk lehet a lelki életben, mint akár Kempis Tamás.” *Aki csak füllel hallgatja.* In: *Pilinszky János összegyűjtött művei. Tanulmányok, esszék, cikkek I.* Századvég, Budapest, 1993, 381. Látatható, hogy Pilinszky esztétikájában az ihlet nem művészi ösztön, hanem az *engedelmes képzelet fölülről jövő ajándéka.* Az ösztön ugyanis mélyen beleágyazódik a bűnbeesésben megromlott emberi természetbe. Ezzel szemben a képzelet eleve az egyike annak a három tulajdonságnak, amely az emberben a legistenibb, és ezért a legalkalmasabb arra, hogy részt vegyen az isteni teremtésben. A művészet Isten és az ember közös műve, amelyben az embernek nem is annyira a műalkotást, hanem az engedelmességet kell

együtt-teremtésre,¹⁷ azt viszont igen, hogy minden igazi művészet az engedelmessé vált képzelet teremtő tevékenységként fogható fel.

Ahogy a bűnbeesett ember más meggyengült képességeinek is van a lehetőségekhez képest helyes és helytelen használata, ahogyan az akarat egyaránt engedhet bűnös és üdvös kívánásoknak, ahogyan az értelem támaszkodhat mind isteni, mind démoni sugallatokra, úgy a képzelet is mindig válaszüton áll, hogy milyen vonzásoknak, törvényeknek engedelmeskedjék. És ahogyan a szubjektum megtérése a másik két alapképesség használatát is új irányba terelheti, úgy a képzelet is mintegy megváltódhat. Abban sincsen különbség a többi képességhez képest, hogy ennek mi a feltétele. Pilinszky szerint ugyanis „a képzelet csak a föltétlen engedelmesség árán *találhat haza*”.¹⁸ Tökéletesen megfelel ez annak a klasszikus teológiai elképzelésnek, hogy a teremtett *értelmenek* alá kell vetnie magát a teremtetlen igazságnak, az *akaratnak* pedig az isteni parancsokat kell követnie. Az I. Vatikáni zsinat, amelynek teológiája a költő hitbéli nevelésének alaptendenciáit meghatározta, ezt így foglalta össze: „Istennek elménk és akaratunk föltétlen hívő hódolatával tartozunk.”¹⁹ Az ember morális minőségét az szabja meg, mennyire engedelmes, mennyire igazítja életét Isten szándékainak megfelelően. Pilinszky, aki az értelem és az akarat mellé egy harmadik alapképességet is felvett, logikusan egészíti ki a zsinat alapelvét azzal, hogy a tökéletességhez „a képzelet odaadása” is elengedhetetlen. Ha tehát létezik morál, amely a felismert jóra való hatékony törekvésben nyilvánul meg, akkor léteznie kell olyan morálnak is, amely a képzelet ilyen vagy olyan használatában áll. Ezen analógia logikája pedig azt diktálja, hogy morális képzeletnek az engedelmes, az odaadó képzeletet nevezzük. A keresztény ember mindig is tudatában volt annak, hogy mindaz a jó, amire valaki képes, Isten kegyelmi adománya. Amikor Isten kedvéért fölébe emelkedik természetes meghatározottságainak, és mintegy transzcendálja önmagát, ezt nem csak a saját erejéből teszi. Ennek megfelelően az engedelmes képzelet sem létezhet másképp, mint Isten ajándékaként. Így újabb szempontot nyerünk annak megértéséhez, miért nevezheti Pilinszky az engedelmes képzelet munkáját *passzív* teremtésnek. Anélkül, hogy kisebbiteni kellene a szubjektum erőfeszítéseinek jelentőségét, a képzelet teremtő munkájában a kegyelemé, az „ingyenes indításé”,²⁰ a keresztény módra felfogott ihleté²¹ a döntő szerep.²²

Bár a képzelet nem csak a művészetben hatékony, a művészet Pilinszky alaptapasztalata szerint olyan teremtésként fogható fel, amelyben a képzelet engedelmes. Mivel pedig a keresztény szemlélet szerint a moralitás végső elemzésben Istennek való engedelmességként értelmezhető, Pilinszky joggal mondja, hogy „a művészet a *képzelet morálja*”.²³ Akkor születnek nagy művek,

megvalósítani akarnia.
²²Vö. „Az előző kor keresztény irodalma a kegyelemről írt. Nekünk kegyelemből lehet csak írunk. Egyedül Isten irgalmából. Különb en kell hallgatnunk.”

Pilinszky János összegyűjtött művei. Naplók, töredékek. Osiris,

Budapest, 1995, 20.

²³A „teremtő képzelet” sorsa korunkban.

In: Versek 78.

²⁴Uo.

²⁵Egy lírikus naplójából. (1970) In: TEC II. 170.

amikor az ember tökéletesen alárendeli magát ihletének. Képzeletének lehetőségei ilyenkor megsokszorozódnak. A pusztán saját erejére támaszkodó képzelet (vagyis a fantázia) ötletszerű kombinációkat hoz létre a világ dolgaiból és viszonyaiból. Ami tevékenysége nyomán létrejön, arra egyfajta súlytalanság jellemző, és ez azért van így, mert a valóság felszíni szféráját érintve a dolgokhoz nem tesz hozzá semmit, nem ajándékozza meg őket a realitás magasabb fokozatával, nem teljesíti be őket. Az a többlet ugyanis, amire ehhez szükség volna, nem áll az ember rendelkezésére. Ezért mondja Pilinszky, hogy „művészi teremtés a szó szoros értelmében nincsen”.²⁴ A legtöbb, amire egy művész képes lehet, az az, hogy „co-kreatív”²⁵ legyen. Az isteni teremtésbe való bekapcsolódás azonban azoknak az iniciatíváknak, céloknak és szabályoknak — mondhatni módszereknek — az elfogadását követeli, amelyeknek a forrása maga az Isten. A művészi alkotás az ember oldaláról nézve tehát a képzelet engedelmessége (passzivitás), Isten oldaláról nézve viszont tiszta kegyelem (aktivitás).

Vázlat Németh Lászlóról

Tudópulladatokban, napvén felcsó l'ósal
igétszen l'ami s'ól. Feje megképz'ón
kezonk'ított Jean Louis Barrouant fejje.
De mi'j Barrouant feje st'ill'ós'ón - fej',
es övé csapasa volt is ömp'ilett,
mint es igéts'ój. Es különben
művészetét is jellemeste, ki'v'él'ő
„st'ill'ós'ón” lét'és min'nd'ij, es so'inte
valon, ^(st'ill'ós'ón is) ^{szentete}
(^{st'ill'ós'ón is} ^{szentete} ^{szentete})
tollát. Gondolatát pillanatosa is
sz'ílte st'ill'ós'ón; so'is es st'ill'ós
gondolkozott helyette.

Pilinszky János: Vázlat Németh Lászlóról (1976, részlet)